

ТӨЛӨПТИГ БЕЛЕТКЕНИР

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ Ш.Д.ООРЖАКТЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТУРГУСТУНГАНЫНЫҢ 80 ЧЫЛ ОЮН 2001 ЧЫЛДЫҢ АВГУСТ 13-ТЕН 15-КЕ ЧЕДИР УЕДЕ БАЙЫРЛААРЫНГА ХОЛБАШТЫР РАДИО ДАМЧЫШТЫР ЧУГААЛЫ

Хүндүтүт ха-дума, чоңум!
Улут байырлал — малчынар наадымы, Республика Хүнү, Тыва Арат Республиканын тургустунганынын 80 чыл ою болгаш Тыванын бот-догунаашканынын байырлалы республиканын кожуннарынга, хоорайларынга болгаш суурларынга, бистин бажындарыныска болгаш өглеривиске каш-ла хонгаш, аалдап келир. Ол дээрже — Тыванын амыдыралынга чугула нийтилел-политиктиг болушкуну.

Тыва Республиканын Дээди Хуралынын (парламентизинин) хүлээп алган доктаалыга дүүштүр байырлал үш хүн — август 13-тен 15 хүннеринге чедир уламчылаар.

Бо хүннерде анаа белеткелди бүгү Тывада чорудуп турар. Республикада бүгү дөңнелдерин эрге-чагырга органнынын болгаш хөй-ниитинин мурнунда тургустунган сорулга болза, юбилейлиг төөгүлүт болушкуну төлөптий байырлал эрттирерин хандыраар болур.

Байырлал бүдүзүндө эң чугула чүүл болза амгы керек кырындагы ажил-херектерже кичээлиг салырын кошкатпасы, ылангыя сезон-нуг ажилдары: мал чөмү белеткээр кампания-нын төмпизин кошкатпас, мал кыштаглааш-кынынга белеткелди, дүжүт ажаап алырын, ырак сумуларже хөмүр-даш чедирип, сөөртүрүн утпас керек, чуртталга-коммунал объектилерин болгаш социал адырнын организацйаларын кышка белеткээр сорулгалыг бис.

Байырлалды хандыраарыңа хаара туткан бүгү ведомстволар, организациалар болгаш албан черлери эки белеткенир ужурулут.

Байырлал концерттери болгаш өске-даа хөмчөглер болур бажындар техниктиг болгаш өртке удур айыыл чок болур талазы-биле бүгү негелделерге дүүшкен турар ужурулут.

Чаагайжыды туткан бажындарга соок болгаш изиг сутлар доктаамал турар. Изиг сут кириери-биле ажил чорудуп турар бажындарга болгаш нийти чуртталга черлеринге аргалыг-ла болза, байырлалга чедир бүгү ажилдарын доозар керек. Коммунал албан черлери сут дамчыдар хоолаларга тургустуна берип болгу деп чүүлдерин база газ үнерин чайладырынга оперативтиг белен байдалга турар ужурулут.

Дача участоктарын болгаш огородтарын чогуур үезинде суттарын-биле сутну, электри энергиязын доктаамал бээрин хандыраар.

Эрге-хоойлу камгалаар органнын хоойлудурумун болгаш хөй-ниитинин корум-чурумун камгалаар ажилдарын байырлал эртер черлерге-даа, хоорайлар болгаш суурлар кудумчуларынга-даа организастаары чугула.

Байыр чедирешкенин хөй кижилер ман-нап база дамчыдып турар бо хүннерде харылаанын телефон, телеграф, почта харылзаалары үзүктел чок ажилдаан турарын хандыраар ужурулут.

Хоорайнын болгаш хоорайлар аразынын пассажир-транспорт ажилын эки организастаан таварышканга кижилер байырлал хүннеринде боттарынын өнүктүреринге, дөргүт-төдөрлөдүреринге, чок кижилеринге саат чокка чедип, лачаларынга барып ажилдаш, үезинде чанып кээп болур. Байырлал хүннеринде Кызылда он талаккы эриктиң чурттакчылары

“Улут черден” хоорук болбазын дээш Улут-Хемни кежир паромнуң ажилын үзүктел чок ажилдадырын хандыраарыңа кичээлиг утландыраар онза чугула.

Кежээки болгаш дүнеки үелерде кудумчуларын, бажындар эжиттерин, бажындарны эки чырыткан турар ужурулут.

Адактын соонда чүл дизе, бистин хоорайларыныска болгаш суурларыныска чаагайжыдарын чогуур үезинде доозар керек. Оларны бок-чамдан арыглап-аштаар, бажындар чогуун чаартыр, кудумчуларын байыр шинчилиг каастап-селир.

Төптө болгаш чер-черлерде оргкомитеттер байырлал хөмчөглеринин планын эки боданып көөр. Хоорайжыларын, көдө кижилерин, хоочуннарын болгаш аныктарын сонуургалын, эрге-ажыын барымдаалаар ужурулут.

Чүгле найысылал эвес, а бүгү республика байырлаар апаар. Кожууннар төптөринге, суур бүрүзүнге байырлалдарын болгаш селгүүстээшкенин эрттирер, кижилерин боттарынын болгаш уран чүүл коллективтеринин уран талантынын илередир арганы тургузар керек. Ындыг байырлал оларга, оларнын төрөөн черинге, өг-бүлө бүрүзүнге келген турар ужурулут.

Бистин хоочуннарыныска ужуражышкыннар кылыр, анаа сактышкыннарын солчур арганы бээр керек. А өзүп орап салгалга Тыванын төөгүзүнүн байлак арындары-биле таныжар арганы бээр, музыка кежээлерин, дискотекаларын чорудуп, сөңгээр ужурулут. Бо байырлал кижилерин, республикага келген аалчыларга, оларнын сагыш сеткилинге өөрүшкү бооп артып каар кылдыр ажилды ыңчаар организастаар апаар. Бистин уран чүүлүстүң мастерлери солун концерт программанын бараалгадырынга, а театрларга болгаш клубтарга чон сыншыпаш турарынга бүзүрээр мен.

Бо хүннерде кадыкшылынын байдалы-биле азы өске чылдагааннар-биле байырлалдарга келбейн баар кижилерин утпаалы. Оларга болгаш күзөлдүг бүгү кижилерге радио болгаш телевидение коллективтери байырлалдын солун репортажтарын көргүзөр, юбилей байырлалынга тураскааткан байырлыг хуралдын ажилын дорт дамчыдарын хандыраар.

Бо сорулгаларын күүсеткеш, бис Тыва Арат Республиканын тургустунганынын 80 чыл ою болгаш тыва күрүненин бот-догунаашканын төлөптий утканыныс ол, оң-биле республикага байырлал өөрүшкүзүн тургусканыныс, бистин аалчыларыныска чаагай болгаш солун бодалдарын арттырганыныс ол деп бодай-дыр мен.

Эргим чангыс чер-чурттугларым!

Кел чыдар байырлал-биле Силерге изиг байыр чедирерин болгаш Силерге, шуттундарга, болдунар-ла чаагай чүүлдерин сагыш сеткилин ханызындан күзөөрмин чөпшээрел көрүңер, кадыкшылды, аас-кежини, ажил-хөзөөрлерге чедишкенин күзөдүм!

Дыннааныңар дээш, четтирдим.

ХУВИСКААЛЧЫ ОЮННАР КОЖУУНУНДАН РЕСПУБЛИКАДА БАЙЫРЛАЛ ЭГЕЛЭЭН

Август 3-4 хүннеринде төөгүлүт Кочетово суурга ТАР-нын 80 чыл байырлалын амыдыралына кыргызы-биле хөй салыг аалчылар чыгып келген. Оларнын чамдык кезин — Оюннар кожунунга хөй чылдар дүргүзүндө ажилдап чораш хундүлүт кижилер.

1921 чылда революстун Тандынын араттары Бүгү-Тыванын тургузукчу съездин эрттирген. Делегаттар анаа Тыва Арат Республиканын тургустунганын чарлаан. Олш-каш делегаттар чаа тургустунган күрүнениң конституциязын он съезде хүлээп алган.

Ол конституциянын бирги кезээнин эге чүүлүнде мынча деп айткан:

“Танды-Тыва Республика-зы хостуг, бодунун иштиги хөзөөнүн талазы-биле кымга-даа хамаарышпас. Делегей хөзөөнүн талазы-биле Советтик Россиянын камгала-лында турар”.

Тыванын Үндезин Хоойлу-зунда кири бижиктинген Россия-же утланышкын чамдык делегаттары аразынга маргыштыр айырылганын тургузуп турган. Ылангыя Танды-Тыванын Моолга каттышты-рар дугайында чугааны моол төлөз Чогдыржап чорудуп турган. Ынчалза-даа Хөмчик болгаш Оюннар кожуннар-дан келген делегаттарын илеткелди күштүг болгаш дээшчиг болганыдан Моолга каттыжар дээр айттыр бүтпейн барган.

Соолгу шакта

- Эрткен дыштаныр хүнде Россиянын демир-орукчулары боттарынын профессионал байырлалын демдел-лээн. Демир-орук делегейде эң узун чурт — Россия. Олар-нын маандырыг күш-ажылы бүтү чоңу өөртүп турар. Са-халин — Магадан аразынын далай адаа-биле эртер де-мир-орук ажиттынарга (ол тулуттун кол ажилдарын да-йын үезинде кылган) харыл-заа улут хөмчөөлө калбарар.
- Ядролуг чөпсек уржук-тарындан камгаланырынын Бүгү-дөгей хүнүн аязы-буру чурттарга демделгээн. 56 чыл бурунгар бирги ядролуг бом-баны Япониянын Хиросима хоорайже американдар окта-ан. Бо хүннерге чедир ядро-луг бомба частышканындан качыгданнарын (өлгеннер-нин) саны 221900 кижиге чек-кен.
- Москвадын Ленин про-спектинде 8 кат бажыңга өрт үнгенинден 1 кижиге амы-

тынындан чарылган, өске бир хамааты балыг-бышкындан эмчиге чыдар ужурга таварышкан.

• Казань хоорайда холера-дан аарааннарын нийти саны 67 кижиге чеккен, оларнын 6-зы уруглар. Ижер сугун багай шынары аарыгнын чылдага-ны болган.

• Израиль-палестин чөрүл-дээрлер уламчылавышкан. Чөпсектиг израиль солдат эрткен дыштаныр хүнде палестин кысты бооп каан.

(АГЕНТИЛЕРДЕР
МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

ШЫН

Нийтилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 91 (16396) ■ 2001 чылдың август 7, вторник ■ Ат салган шагы 20.00 ■ Садар өртөз 3 рубль.

Күрүне байырлалы —
Тыва Республиканын Хүнүнге
уткуштур

КОЧЕТОВО (Суг-Бажы) — төөгүвүс, ыдыктыг булуңувус

Каас-чараш бойдус чурумалдыг, бай-байлактыг Танды сыннарынын эдектеринде делгем шынаада революстчу, дайынчы, күш-ажылы байлак чаңчыл-дарлыг, кайгамчык чараш аажы-чаңыг, күш-ажылы чоннуг бурунг Тыванын ыдыктыг черлеринин бирээзи — Кочетово (Суг-Бажы) суурга ажилыныска аайы-биле чоокка чаа чордувус. Ооң саң дорт чаагайжытты-ган кудумчулары арыг-силиг, бажындары эмге-секселиг, оларнын херимнерин агарты чугайлаан, каастап будаан, өске суурлардан онзаланып, ылгалып көстүр болду. Ол ыдыг-даа болур ужурулут. Чүте дээрже сезен чылдар мурнунда, августа, маңаа, Суг-Бажыга,

ынчангы Атамановкага, амгы Кочетовога, Бүгү-Тыванын Тургузукчу Улут Хуралы (съездизи) болуп эрт-кен. Тыва күрүнени тургузар дугайында революцияны анаа хүлээп алган. Ынчангаш тыва араттарнын күрүненин эгеи маңаа салдынган эң-не ыдыктыг, төөгүлүт булуңнарнын бирээзи. Моон ужурундан ол өскелерге үлегерин көргүзөр ужурулут-даа. Бо суурнун тургустунганынын төөгүзүнүн, орта Бүгү-Тыванын Тур-гузукчу Улут Хуралынын болуп эрткенин, организа-кчыларынын, Хуралдын укур-дузанынын, суурнун амгы үезинин дугайында солундун номчукчуларынга допчузу-биле таныштыраар шийтпирледивис.

СУУРНУҢ ҮНДЕЗИЛЕТТИНГЕНИ

Тывалар шаандан бээр бо черни Суг-Бажы дээр чораш. Арыг, кылаң, ижиптерге эм ышкан кижини сергедиптер чаагай амданыг соок сулуг. Бо девискээрин араттарынын сагыш-сеткил, күзөл-соруу база ол деп. Ындыг суг ба-штары мында эндирек. Ону бадыткап, чараш бойдус чу-румалдыг черин ыңчаар адаан.

Чээрби чүс чылдың эге-зинде, 1905-1907 чылдарын революциянын соонда, Суг-Бажыга Россиядан орус та-раачындар көжүп кээп турган. Оларнын аразындан Ивоило Атаманов кайгамчык чазык-чаагай, эш-өөрүзүк, дузаар-гак, ажил-ишчи кижиге болган. Тус черин үндезин чурттак-чылары-биле дораан-на найы-ралчы харылзааларын ол ту-дуп, кожа-хөлбээ чурттап берген. Араттарын ногаалар, картофель тарып естүрер, хлеб быжыраар, тудуг кылыр болгаш өске-даа депшилтелиг орус амыдыралга өөредип чаңкытырып кирген. Оң-биле чоннун хундүткелни ол чаалап алган. 1909 чылда суур-нун таваан салган, баштайгы бичиг бажындарын туткан. Бо эки хөректин эгелекчизи, дорт киржикчизи И. Атаманов болган. Чылдар эрткен тудум-на, бажындарнын, чурттакчы-ларнын саны көгүдүн, хуу биче бүдүрүлгелер безин тып-тып келген. Көшкүн амыды-ралдыг тывалар оларнын-биле сырый харылзажып, кады ажилдап, чурттап турганнар.

Чамдыктары сууржун амыды-ралче шилчий берген. Шак мынчалдыр бо черге тыва бол-гаш орус улустарнын ара-зынга найырал, кады ажил-дажылга чоорту быжыгып, хөгжөөн. Орустар бо суурну үндезилеп тургускан кижиге тураскадып Атамановка деп адай берген, тывалар Суг-Бажы дээр турган.

Танды Тывага бирги кат-

ТУРГУЗУКЧУ УЛУГ ХУРАЛ

1921 чылдың ортан үезин-де Тыванын иштиги болгаш даштыкы байдалы тыва улус-тун тускай күрүненин тургузар дугайында айттырыгын шийт-пирлээрин негеп келген. Тывага революст болуш-куннар болгаш национал-хосталгалыг шимчээшкын чедишкенин чоруп турза-даа, тыва чонну ноянар, дүжүметтер чагырышкан турган. Амбын ноян чагыр-газы революция чылдарында барык бүрүн-биле буурап дүшкен.

Крайнын (Тыванын) ре-волюстун комитеди болгаш революстчу араттарнын тө-лөөлери тыва улустун моон сонгааргы салым-чолунун дугайында айттырыгын шийт-пирлээри-биле Бүгү-Тыванын Улут Хуралын чылдырар дугайында эгелекчи саналды үндүргөш, ону боттандыра-рынче киригенер. Кожуун-нарнын, сумуларнын төлө-лери-биле ужуражылгалары, хуралдары олар эрттирген-нер.

1921 чылдың июнь айда Тыванын үндезин чурттакчы-ларын хөй кезин чурттап турар Хөмчиктин ийи кожун-нун төлөөлери-биле чөвүлүп хуралды “Чаданага эрттир-генер. Анаа совет делегация база олурушкан. “Хөмчиктин ийи кожунунун төлөөлери бистер... моон сонгааргы амыдыралдын кара чангыс, эң-не шын болгаш дээр оору болза бистин чуртун тускай күрүне болурун чедип алыры деп санап: тур бис” — деп ху-ралдын хүлээп алган док-таалында айткан. Ынчангаш бо хуралдын шийтири Тур-гузукчу Улут Хуралды чыл-дыраарынга улуг рольду ойнаан.

Белеткел ажилдарын кон-чуг хынамчалыг чорудуп, чон ортузунга тайылбырын кы-лып, оларны Хуралче чалаа-

рын организастаан. Ооң-биле чергелештир Бүгү-Тыванын Тургузукчу Улут Хуралын чылдыраарын белеткеп ту-рар уеде байдал кончуг нарын турган. Россияга, Тывага, Моолга хамааты дайын чаа доозулган. Тыва улустун бот-догунаан күрүненин тургу-зарында дыка хөй ноянар удурланып, “Тыва тускай бот-догунаан күрүне болуп шыда-вас, ону Моолга каттыш-тырар” — деп санап турган-нар. Тыванын амбын нояны Со-дунан-Балчыр Улут Хуралдын ажилыга киржиринден ойталаан.

Моондактар, шаптарая-зыннар турза-даа, Бүгү-Ты-ванын Тургузукчу Улут Ху-ралы 1921 чылдың август 13-те Тандынын Суг-Бажыга (амгы Кочетовога) ажитты-ган. Совет Россиянын делега-циязы, Комитеттеринин Ыраккы Чөөн чүк секретариатынын болгаш Моолдун төлөөлери анаа олурушкан. Бүгү кожун-нардан 300 хире төлөз хура-лга киришкен, оларнын ишти-де 200 ажыг күш-ажылы араттар бар болган. Бо хура-лга Россиянын төлөөлөр 18 кижиге олурушкан, ону И. Г. Сафьянов удуртуп чораш. Улут Хура-лын даргазынга Бун-Бадыр-гы Монгуш соңгуткан, ону төнчүзүңге чедир билилгип башкарып эрттирген.

Тываны тускай күрүне кылдыр чарлаар, оң Консти-туциязын хүлээп алыр, Россия болгаш Моолдун улустары-биле найыралчы харылзаа-ларны быжылаларынын дуга-йында болгаш өске-даа айт-тырларын Тургузукчу Улут Ху-ралга чугаалашкан.

Тываны тускай хамаары-лас күрүне кылдыр чарлаар дугайында айттырыгын чуга-лажып турда, оң удурланык-чылары эвээш эвес болган.

(Улагчылы 2-ги
арында).

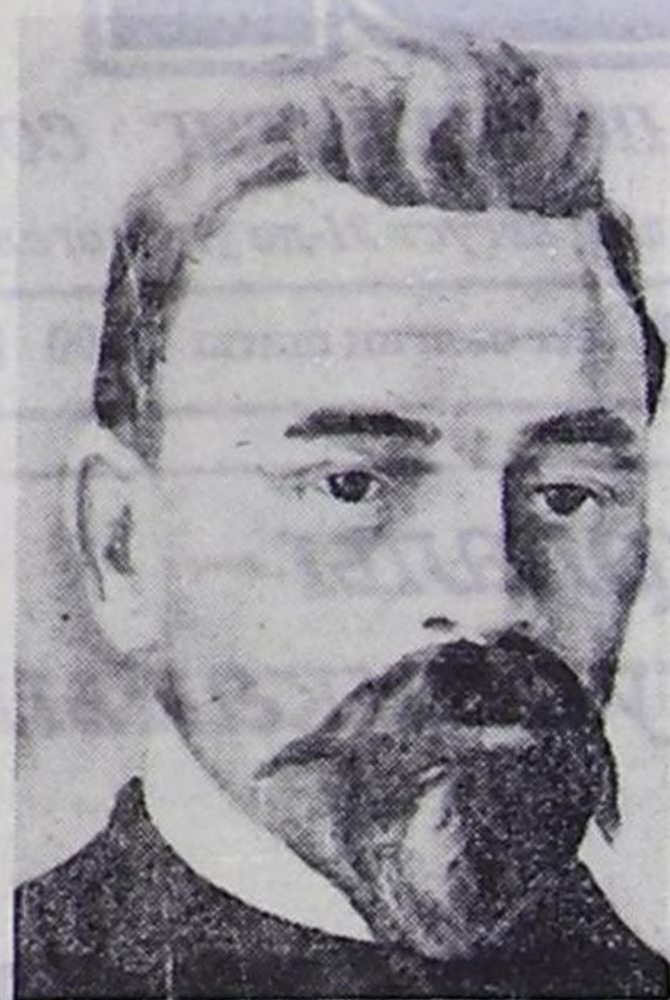

С. К. Кочетов

КОЧЕТОВО - төөгүвүс, ыдыктыг

М. Буян-Бадиргы
(Төгүзү, Эгези 1-ги арында)

И. Г. Сафьянов

Я. Чугунов

С. Билчир

Олар Тываны аңгы күрүне кылдыр тургузарына чеп-ээрвейин, Моолга чагырт-рын саналдааннар. Ол ора-дажышкыны күш-ажылыч ара-тарын төлөөлери ший-тирли-биле буруу шапкан, бот-догуннаан аңгы күрүне тургузур чугула болу бер-генин айтканнар.

Бүгү-тываның Тургузукчу Улуг Хуралы август 15-те Танды-Тываның Арат Рес-публиказын тургузар дуга-йында төөгүлүт резолюцияны хүлээп алган. "Танды-Ты-ваның Арат Республикасы бол-за бодунун иштики херек-теринин талазы-биле хостуг, кымга-даа хамаарылга чок, тускай улустун күрүнеси болур. Делегей харылзаа-ларынин талазы-биле Танды-Тыва Республикасы РСФСР-ниң камгалап хайгааралына кирер" деп Хуралдын резо-люциясында айткан.

Танды-Тыва Арат Респу-бликаның Үндезин Хоойлуун Тургузукчу Улуг Хуралга ба-дылаан. Ол 22 чүүлден тургу-сунган. Революцияны тилеги-нин болгаш тыва күрүнениң тургустунганын ында хоойлу-жудуп бижээн. Тываның баш-

тайгы Конституциязынын тө-левилелин Буян-Бадиргы а-жылдап кылган. Россиянын төл-өөзи И. Г. Сафьянов Үндезин Хоойлуунун төлевилелин чогаалып кылырынга улуг ду-заны чедирген.

Бүгү-тываның Тургузукчу Улуг Хуралын чылдырлары-нын белеткелин чорударына, оон удурутуп-башкарып эр-ти-реринге Монгуш Буян-Бадир-гы улуг ролду ойнаан. Ынчан-гаш ону Тыва күрүнениң үн-дезилекчизи деп санап турар. Оон барымдаларын төөгүнүң архив документтеринден болгаш еске-даа материал-дардан кичээлге ийиш өөренип көргөнин хоочун журналист Алексей Дугержаа бижип турар. Тургузукчу Улуг Ху-ралдын болуп турар үезинде, Буян-Бадиргы конгуч анык, 29 харлыг турган, ындж-даа болза, амыдыралды бурун-гаар көөр ханы угаанын, би-ли ханы, дилим кижик чораан.

"Тываның бот-догуннаар эр-гезинин дугайында айттыр-гын Улуг Хуралга бирги ээл-чегде үзе шийтирлээри эң-не чугула, чүге дээрже еске ай-тырылганын шын шийтир-лээри оон хамааржыр" — деп,

Хуралдың эгезинде Буян-Бадиргы чугаалаан. Бо дээр-женин уткалыг, улуг ужу-рузунуң медеттел болган. Ону шийтирлээр дээш бүгү күженишкенин үндүрүп тургаш, ол чедип ал шыдаан. Оон түннелинде Тургузукчу Улуг Хурал август 13-16 хүн-неринде хуралдаш, бодунун мурнунда салдыгын сорул-ганы чедип алган, кол чүүл — тыва күрүне үндезилетинип тургустунган. Тыва ара-тар-нын күрүнесинин төөгүзү моон эгелзэн. Ынчангаш Сут-Бажы (Кочетово) төөгүлүг, ыдыктыг булуп болуп турар.

Национал-хосталгалыг революцияны кол шимче-дикчи күжү болза, күш-ажыл-чы тыва ара-тар болган, олар орус ажилчынаар болгаш күш-ажылчы орус тараачы-наар-биле бир демниг демесе-жип турган.

1921 чылда тускай догун-наан тыва күрүнениң тургу-сунганы — ол үеде тыва улустун салым-чолунун айты-рынын шын шийтирлээни ол болган.

Тыва Арат Республиканың тургустунганын Россия хү-лээп көрбүшөөн, оон улам ынайа хөгжүлдизинге бүгү

таланың экономиктиг болгаш культурут дугаламчыны көр-гүзүрине белен турган. Совет Россия, сөөлүзүредди Совет Эвилели ТАР-нын тускай хамаарышпас чорун чайгы-лыш чокка сагып, ону быжыг-лаарына бүгү талазы-биле ду-залап, деткич келген. ТАР-нын тургустунганы болгаш Совет Эвилелиниң акы-думма дуза-ламчызы тыва болгаш совет улустарының аразында найы-ралды, кады ажилдажылганы быжылаарына, хөгжүдери-ге улуг иди болган.

Тыва күрүне 1921 чылда тургустунган, демократия эзуаар хөгжүп келген. Ону ТАР-нын, Тыва АССР-ниң, Тыва Республиканың сес конституциязын хүлээп алганы долзу-биле бадыткап турар. Тыва Республиканың чаа Конституциязын 2001 чылдың май 6-да бүгү чонунуң референдуму-биле хүлээп алган. Бо Үндезин Хоойлуун Россия Федерациязының Кон-ституциязына болгаш феде-ралдыг хоойлуларга дүүштүр карышкан чок кылганы, хамаатыларын эргелерин камбарканы, республиканың экономиктиг эргелерин ул-гарттырганы-биле ол мурнуң,

дагы конституциялардан онза-ланып ылгалып турар.

Тыва күрүне 80 чылдарын дургунда берге болгаш на-рын орукту эртип чорааш, бу-рунгаар хөгжүлдени алган. Оон түннелинде амгы үеде республикада чаа рынок эко-номиказы, эрге-хоойлулуг хамааты ниитилел тургустун-ган, демократия калбарып, ханылап бар чыдар.

Кочетово суурда турс-каал-музей комплекзин ажил-дап турар. Бүгү-тываның Тур-гузукчу Улуг Хуралынын бо-топ эрткен бажынын ол-ла хевээр эде кылып, дерзэн. Моно көргөн кижик бүрүзү Хуралдың кандыг черге, байдалга болуп эрткенин, оон кижикчилеринин фото-чуруктарын көрүп болур. М. Буян-Бадиргынын, И. Г. Сафьяновтун, Я. Чугуновтун, Оюн Күрсединин, С. Билчиринин болгаш ескелерин-даа чуруктары ында бар. Орта баргаш, бо бүгүн кара-биле көргөш, Хуралдың канчаар эрткенин тайылбырлаан музей директору Валентина Оюнуң чугаазындан Тур-гузукчу Улуг Хуралдын дуга-йында хейнү билеп алыр. С. К. Кочетовтун партизан отряды-

нын штавы турган бажынын шаандагы турганы хевээр дерип кылган. Сурагыг пар-тизан отрядынын команди-ринин амыдыралынын дайы-чы ажил-чорудулгазынын дугайында оон экспонаттары чугаалап турар. Музейнин залдарында делгээн, көргүс-кен экспонаттар элбек, Тыва Республиканың, Танды кожуу-нунун, Сут-Бажынын эрткен төөгүзүн, чурттакчы чонунун амыдыралын, ажил-ижин до-лузу-биле көргүскөн. Оон ынайа турскаал-музей ком-плекзинде кызыл партизан-нарга турскаалдар база бар. Бо үнелиг турскаалдарны камгалап кадагалаар, музей-нин экспонаттарын чаартыр, ховар төөгү материалдары-биле долдурар дээш директор В. Е. Оюн, музейниң ажил-дакчылары: Р. М. Оюн, А. Ш. Оюн кызымак ажилдап тур-ларлар. ТАР-нын тургустун-ганын бээр 80 чылынга турскаал-музей хынамчалыг белеткенген. Оон септел-гезин кылып, чутайлап, будур ажилдарыны бажыны Алексей Саая, шеверлекчилер Нина, Роза, Зинаида Оюнаар эки шынарлыг чорутканнар.

Тыва Арат Республиканың тургустунганын 80 чылынга турскааткан байырлап август 13-те бир дугаарында Коче-тово суурдан эгелээр. ТАР-нын тургустунганынын 80 чылынга турскааткан ба-йырлыг митинг, Культура бажыныга концерт, спортчу марылдаалар, аныктар ке-жээзи акаа болур. Орта белеткел ажилдарын Коче-тово суму чагыргазы, суурнуң чурттакчылары улугерлиг чоруткан. Кочетовчулар аал-чыларны хүлээп алырынга, Тыва күрүнениң үндезилет-тинип тургустунганынын байырлалын бедик денелге эртиреринге беленнер.

Таан-оол ХЕРТЕК
"Шынын" корреспонд-тизи.

НАЙЫРАЛДЫҢ АЧЫЗЫНДА

83 харлыг мен. Сут-Ба-жыга төрүтүнгөш, буту на-зымынын дургунда Тыва күрүнениң тургустунган төө-гүлүт черинге ажилдап, чурт-тап келдим. Тыва кижинин салым-чолунга улуг салдары чедирген бо болушкунуң соонда маңа кандыг чаар-тылгалар, ескерлишкиннер болганын назы-харым улгат-са-даа утпаан, чарт билер мен.

Сут-Бажыга азы Атама-новкага колдуунда орус

тускайлап күрүне турган-даа болза, акы-думма совет улус-ка, оон Кызыл Шеринге хүн бүрү дузалаар хемчеглерни организастаан. Он үеде су-мунуң херэзженер дасы-нын (чөвүлелиниң) даргазы турдум. Белек чыгырынга идепкейлиг киришкен, мак-тадып турдуус. Тандыдан эң-не хей эки турачылар дай-ныга киришкен. Сут-Бажы он дерт эрестиг оолдарын фронтуге үдээн. Оларнын аразындан Ойдулаа (дөрт) алышкылар, Билчир-оол Оюн болгаш ескелер-даа дилим, маадырлыг тулчул, шылгарааннар. Ынчангаш Совет Эвилели биле Тыва-нын аразында найыралы улам быжыгып, калбарган.

1944 чылда Россиянын составына Тыва эки тура-биле каттышкан, автономут область болу берген. Совет эрге-чагырганың чылдарында Арат-Бажыга Үндезин чаартылгалар болган, ол Совет Эвилелинин ачылдында боттанган. Ынчангы АПР-херекти будуреринге күш-ажылчы улугерлиг кижигеним-ге өөрүп чоруур кырган мен. Бежен чылдарын эгезинде "Коммунизмниң херели" колхоз үндезилеттинген, оон соонда совхоз болу берген. Тываның дээрже ажил-агы-ынага санадып турду. Малы-нын бажы кой, сүт-сааны, та-раазы элбек турган.

Рынок экономиказынче шилчип киргенини соонда, ажил-агы сандаргай бай-далга таварышкан деп билип орам мен. Малдың бажы ку-дулаан, чер ажылы баксы-раан. Мал чок, тараа тары-вас ажил-агыйлар безин бар

К. Д. Оюн

болгаш еске аймактын кижик-лери чурттап келген. Баштай-гы чылдарында тылалар бо суурга чурттавайн чораан деп хоочун кижилер чугаалаар чүве. Орус чон-биле найырал-дажып, кожа-хелбээ чурттап бергеш, үндезин чурттакчы-лар сууржун амыдыралче

шилчип эгелзэннер. Тараа, картофель, ногаалар өстүр-еринге, тулук кылгыларына өөренип, орус культураны, чаңчыларын шийгээлп алы-рынга ол дыка таарымчалыг болган деп санап чоруур мен. Бо дээрже кошкун амыдырал-дыг тыва кижик бурунгаар базым болган.

Орус чон боттарынын шы-дал-быразынын аайы-биле чуртталга бажынаарын, а-маарларын, мал, сизген, ногаа кажаларын тудуп алыр. Кон-чуг ажил-ишчи, чурттап би-лир улус. 1936 чылда Молотов аттыг орус колхоз тургустун-ган, суурнуң амыдыралына чаартылгалар эгелзэн.

1941 чылдың чайынында фашисттер германнар СССР-же халдаш, ханыг дайынны өөскүткен. ТАР ынчан бот

болу берген-дир. Бистин сов-хозуус "Шанган", орта бо-даарга, чүгээр хире-дир, мал-ды өстүрүп, тарааны тарып турар-дыр. Моон сонгаар мандып хөгжүй бээриниң маадырлыг тургустунган.

Тозан чылдарын эгезин-де аш-чем аймаа, үлөтүр бараанары чедишпес, ак-ша-көпөөк чок берге үени ажил эрткен бис деп бодал чоруур мен. Шалынын, пен-сияны, урулгар пособиенин доктаамал берип турар болу берген-дир. Улут Россиянын деткимчези-биле амыдырал чүгээртээн, ажил-иш сепип эгелзэн деп санап олур мен. Моон сонгаар улам экижи-ринге идгээр апар.

Күрүмей ОЮН.
Күш-ажылдың хоочуну,
83 харлыг.

ҮЛЕГЕРЛИГ БОЛУР ДЭЭШ

Тыва күрүнениң тур-густунганын төөгүлүт черде суму чагыргазынын ха-рысалгазы улуг. Бо де-вискэринин ажил-агыны, суурнуң чаагайжылгазы, курум-чуруму ескелер-ге үлөгерлиг болур ужу-луг. Ону барымдаалап көр-гөш, суму чагыргазы хүн бүрү ажил-чорудулгазын экижидеринче күчээнгей-ни угландырган.

Кочетово суурда Со-ктай Оюн аттыг ортумак школа, Болдукпан Оюн аттыг Культура бажыны, урулгар сады, эмнелге, ту-раскаал-музей комплек-зи, библиотекка, почта сал-быры болгаш еске-даа ал-бан черлери ажилдап, бот-тарына даандырган херек-ти багай эвес күүсүдип турар. Оларга эрткен кы-жын улуг бергедээшкени болбаан, келир кышка хы-намчалыг белеткенген. Одаар чүүл курлавыры бар, четпезин сөөртүп ал турар.

Культура бажынында кежээлер, дискотека док-таамал эртип турар болу берген. Турскаал-музей комплекзи, оон директору Валентина Оюн Сут-Бажы суурнуң эрткен төөгүзүн, Бүгү-тываның Тургузукчу Улуг Хуралынын тыва улус-тун, республиканың салым-чолунга ужу-рузынын суртаалдаар талазы-биле ажилды чорудуп турарын мактаар алаар.

Суурда аныктар, хер-ээженер организацила-ры бар. Ылангыя херээ-женер чөвүлели еске чер-лерде дег дүшпээн, үргүл-чү ажилдап келген. Ажил-чорудулгазын чеди агит-квартира дамчыштыр чо-рудуп турар. Суур чаагай-жылдылганы, школачылар

өөредитке-кыжизидилгези, ногаалар, картофель та-рылгазы, курум-чурум дээш, оларнын сагыш сал-бас айттыры чок. Херээ-женер чөвүлелинин дар-газы Надежда Оюн ажил-

В. К. Оюн

херекти эки организа-стап, ажилтыг үүлени будуруп турар.

"Шанган" совхоз бо чылдың бирги чартында эрткен чылдан көргүзүл-гө экижиктен. Ылангыя малчынаар ниитинин ма-лының баш санын өстүрер, продуктулуун бедидер дээш күженишкенин ажилдаан. Сөөлүг чылдар-да хойжу Семен Оюн чүс баш төрүрү хойдан чаш ху-раганын менди доруктуруп

алырынын талазы-биле республиканың мурнакчы малчынаарынын санында кирген. Бо чылын ол чүс баштан-на 155 хураганын алгаш, бирги черни ээлзэн. Чер ажилынын үнүш-дүжүктүрүн бедидеринче сагышты салган. Суттагыт черлерде 420 га кызыл-тасты, 30 га арбай-ны тараан. Үнүжү чүтээр. Совхоз артыкчылыг тара-уузынын бедидер эгиде-ри-биле ажилчынаарга үлөп берип турар, бо дээр-ге чону дээш сагыш чо-ваашкын-дыр.

Төөгүлүг суурнуң чурт-такчылары рынок эконо-миказынче шилчилгенин берге үезин ханызы-биле медереп билеп, өг-бүлө бүрүзү болуп боду хандыр-тынарынче, акша-көпөөк ажилдап алырынын кич-ээнгей салып турар болу берген. Азыралдык хөөн-ден үнүп бар чыдар. Тара-аны, картофельди та-рып, ногааларны өстүр-гөш, чаагай дүжүттү ап турарларын саны көвүдөп орам. Картофель өстүрер дузалал ажил-агылыг өг-бүлелер сөөлүг үеде тып-тып келген. Эрткен чылын оларнын чамдыктары 300 шоодай чедир картошканы ажаап алган, ону садып-сайгаргаш, эвээш эвес орулгалыг болган. Бо ажил-ишчи сайгарлык-чыларын үлөгерин эдер-геннерин саны ам көвү-дзэн. Сут-Бажынын делгем шынааларынын ойт-сигени элбек, амгы кааң чылда безин үнүжү багай эвес.

Чылдың-на ажил-ишчи кижилер боттарынын кү-жү-биле сизгенин хейү-биле белеткен алгаш, хергелзэн ажил-агыларга, хуу кыжи-

лерге ону саткаш, акшаны ажилдап алыры чаңчыл болу берген. Ам олар сизген белеткелин эгелей берген.

Бистин суурда ажил чоктар болгаш чедиммес өг-бүлелер база бар. Олар-ны ажилга тургузар, дет-кимче, дуза көргүзөр дээш суму чагыргазы сагыш салып турар. Ажил чоктарын суур чаагайжылдыгазы, септелге, сизген, одаар ыш белеткелди дээр ышкан сезоннуң ажилдарга хаара тулуп, эвээш-биче-даа бол-за, акша-көпөөк ажилдап алыр арганы берип келген. Суму чагыргазы чылдың-на тараа культуларын тарааш, дүжүдүн ажаагаш, чедиммес өг-бүлелерге үлөп бээрин чурумчуткан. Эрткен чылын 9 га чинге-тарааны тарааш, оон 6 тон-на дүжүттү ажаагаш, чонга үлөп берген. Бо чылын та-рылыш сөлүн 18 га чедир көвүдеткен бис. Ында арбайны, кызыл-тасты, чинге-тарааны чашкан. Күзүн оон дүжүдүн чуртта-кчы чонга үлөп бээр бис. Мал чок өг-бүлелер элзэн хей, олар чээли алгаш, малды садып алыр күзелин илередип турарлар, ону моон сонгаар организас-таар бис.

Бистин сумуда бүгү ажил-херек эки чоруп ту-рар деп санаар болза, амы-дыралга дүүшпес апаар. Ажил-агынын кайы-даа адырында чедир кылдын-маан чүүлдер бар. Оларны эдил алыр, Тываның төө-гүлүг, ыдыктыг булунун моон сонгаар хөгжүдөр дээш ажилдап турар бис.

Василий ОЮН.
Суму чагыргазынын дар-газы.

КОЧЕТОВО (Сут-Бажы) суур 1909 чылда үндезилетинип тургустунган

ЧОН МООН ҮЗҮЛБЕС

Суурнуң дал ортузунда даштында көөрге, шевер-гин туткан, арты-ишти арыг-шевер бажын турар. Ол болза почта салбыры-дыр. Ында оон эргелекчи-зи Ольга Учунак биле поч-талон Эльвира Оюн ажил-дап турар болду. Олар чурттакчы чонга хей хе-варлыг ачы-дузаны чеди-рил, чай чок ажилдап тура-ры аңаа баргаш эскерип көрдүс.

Ырак-чоокта ажы-төл-лүчө, эш-өөрүнчө чагаа-лар, телеграммалар, по-сылкалар чорудар, почта салбырынын садындан аш-чем, идик-хеп аймаа садып алыр дээр болгаш еске-даа чугула херектиг кижилер үзүктөлбөс бо-ла келир чорду. Чурттакчы чонга эргежок херектиг албан чери-дир дээрзинге бүзүредивис.

Салбырын эргелек-чизи Ольга Сувакитовна-дан ажил-ижин сонуграп айтырдывис.

— Дааскан ажил-херек-ти күссүдүр дээш ажилдап турар мындир бис. Чурт-такчы чонга элзэн хей ачы-дузаны чедирип келдивис. Салбырын садында

аш-чем, идик-хеп аймаа бар. Хереглекчилерге элзэн таарымчалыг кыл-дыр ажилывис органи-застан бис — деп, ол чу-гаалады. Ол чүл дээрже, ылангыя аш-чем аймаан улуска түр үеде чээлге бээр-дир. Кымын ак-шазы чок болду, оон ба-вирилги ачы-дузаны чеди-рил, чай чок ажилдап тура-ры аңаа баргаш эскерип көрдүс.

Чагааларны, посылка-ларны, телеграммаларны солуннарны, сеткүүлдер-ни саадал чокка чорудуп, элзериңе чедирип турар. Бо талазы-биле чонуну хо-мудалы чок, чүглө мак-таар.

Солуннар, сеткүүлдер чагыдылганын организас-таарынче кичээнгейни салып келген. Оон ачы-зында сөөлүг үеде чагык-чыларын саны көвүдзэн. Мурнунда оларнын саны дыка эвээш турган. Бо чылдың ийги чартында кожуунуң почта салбыр-ларынын аразына солун-нар, сеткүүлдер чагыда-рын организастаар тала-зы-биле Кочетовонун поч-

та салбыры бирги черни ээлзеш, шаңнаткан. "Шын", "Эне сөзү", "Эфир" болгаш еске-даа солуннар-нын чагыдылганын көвү-деткен.

Почта салбырынын ба-

галыг кижилер бар дээрзи илден.

Почта салбырынын эр-гелекчизи О. С. Учунак он сес чыл ажилдаан, арга-дуржулгазы улуг, органи-закчы талантылыг, ынчан-

жынынын ишти курум-чурумнуң, каастап дерзэн, барааннарны негелдеге дүүштүр делгээн. Мында ажилына ээ-харыс-сал-

ЧУРУКТА. О. С. Учунак.

булуңувус

САЛГАКЧЫЛАРЖЕ САГЫШ САЛЫШКЫН

Бистин Соктай Оюн аттыг ортумак школада Кочетово суурга келир үеде ажилдаар, ону хөгжүдүп сайырадыр, чаа рынок экономикалык, демократтыг нигиетке ачыктыг ажил-херекти бүдүрер, келир үениң хамаатылары өөренип турар. Ындыг кижилерин били ханы, кижизидилгези эки болур деп чүвени башкылар эки билер бис. Мону барымдаалап көргөш, өөреникчилери улустун дайынчы, күш-ажылчы, амыдыралчы чаагай чанчыларынга кижизидер дээш, сөөлү чылдарда ажилды калбарткан.

Бирги ээлчегде тыва улустун чаагай чанчыларынга, езулардын школачыларын өөредип, кижизидер кичээнге угландырган бис. Бо чутула херекти ботандыра дээш беш чыл дүргүзүлдү башкылар коллектив кичээниң ажилды чоруткан. Оон түнелинде өөреникчилер утундуруп бар чыдар тыва чанчыларын шингээди алган. Ол өөредилгени, кижизидилгени экидеринге салдарын чедирген. Мону барымдаалап көргөш, бирги категориянын школазы деп үнелди берген. Сөөлү чылдарда бистин школаны дооскан аныктар дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче эвээш эвес кирип турар. Бо чылын дооскан школачыларнын сези өөредил-

гезин уламчылаар, он бир доозукту ажил-агыйнын азы-бүрү адырларынга ажилдаар. Моон безин алырга, школа доосканнарнын били ханы-

лаан, ажил-ишке чанчыккан болуп турар-дыр. Ол дээрге башкыларнын келир үениң телептиг салгакчыларын өөредип, кижизидер дээш үндүрген күш-ажылнын түнели-дир деп санаар апар. Амгы үеде коллектив өөреникчилерин билин бедидип, ханчыларды-биле кижизидер-бүрү-биле ажилдаар деп-

шилгелиг арганы ажыглаарынче кирген.

Школавысты фронтучу эки турачы Соктай Оюнун ады-биле адаан. Чылдың-на Тилелге хуну май 9-та кызы-бүрү спортчу маргылдааларын эрттирери чанчыл болу берген. Оон ангыда дайынчы кижизидилгези эрес-дидим мадырлыг чоруунун дугайында өөреникчилерге чуталап берип келген. Фронтучу Ойдунаа алышкыларга тураскааткан маргылдааларын эрттирип турар, орта школачыларнын кижизидилгези иделкейжээн.

Өөреникчилерин күш-дамыр кижизидилгезинге сагыш салышкыларын күштердирген бис. Хостуг хуреш, волейбол, шыдыраа, бокс секциялары мергежилдиг тренинг ачызында багыт эвес түнелдерин чедип алган. Школаның Саян артынга, республикага, кожуунга болган маргылдааларынга киришкен спортчуларын аразында шааналдыг черлерин алганар эвээш эвес. Чазаныр, даш чонар, даараныр болгаш еске-даа бөлүмнөр ажилдап турар. Ылангы даш чонар өөреникчилерин кылган ажилдары республикага бирги чери ээлээн.

Юрий ОЮН. Башкы.

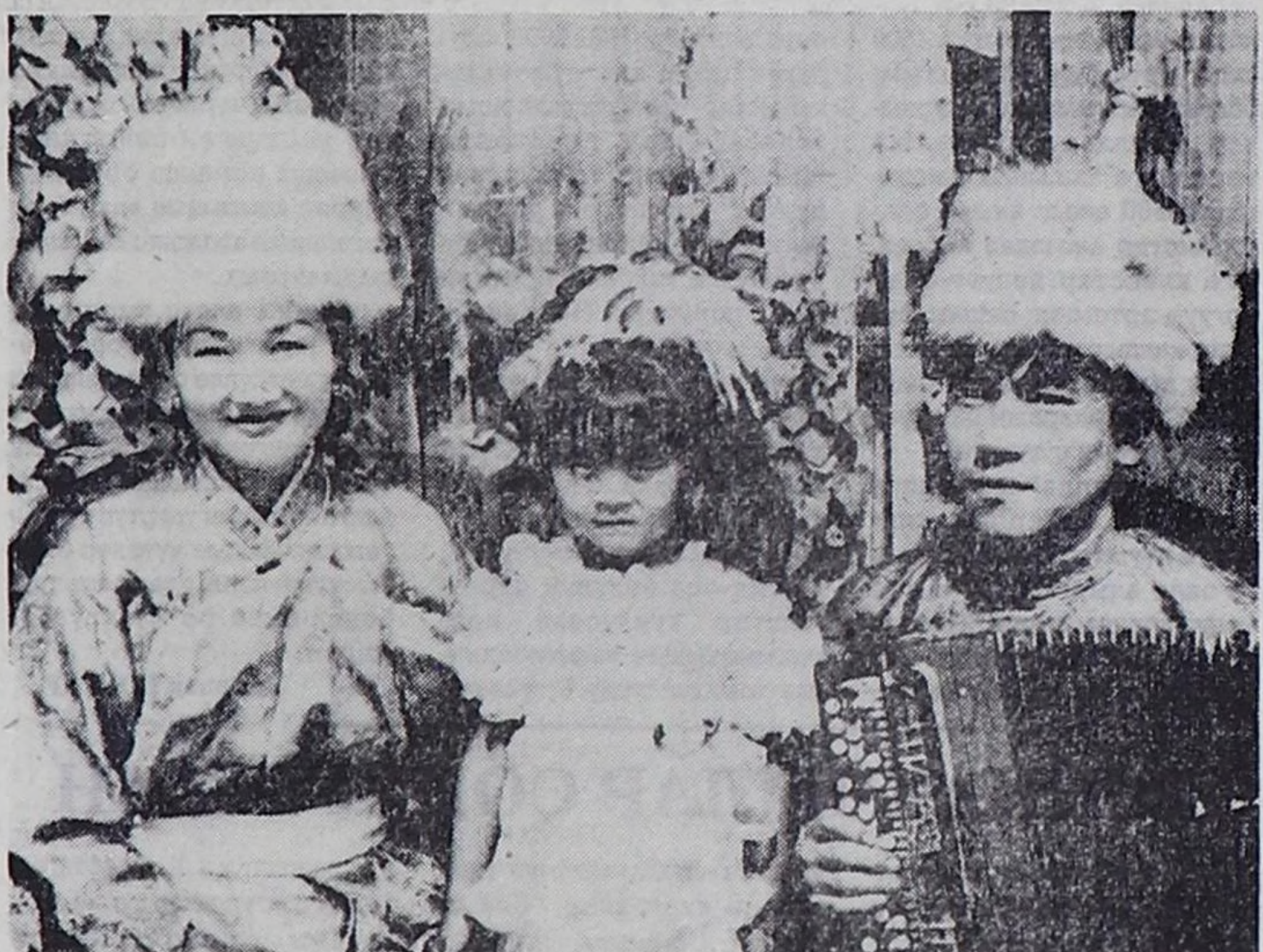
ЧУРУКТА: Ю. О. Оюн.

АНЫЯКТАР УЛАМЧЫЛААР

Бо суурда хей ажи-төлдү кижизиткен, боттарынын ак сеткилдиг ажилы-биле хей малды, чаагай дүжүтү өстүрген, туугуларын кылган чонунга хүндүткелдиглер эвээш эвес. Оларнын шуптузун адаары бо уаада болдунмас, хей-

дашты удаас сөөртүп эгелээри-биле дүгүтүшкан. Оон-биле чергелештир тематиктиг кечээлерин эрттирген, дискотеканы, концерт көргүзүлгелерин организастап турар. Эвээш-биче-даа болза, акша-кепеекти ажилдап алгаш,

бөлүмнөрин тургузары көрдүнгөн. Моон ачызында Култура бажынын уран чүүл талазы-биле ажилы шуудаан. Валерий биле Чодураа Самбууларнын кайызы-даа уран чүүлге кончуг хандык-шылдыг улус. Гитарага, баян-

дур. Ындыгларга малчынар: Пиче-оол Кууларын, Лаа-Сурун Оюнун, Семен Оюнун, механизаатор Манар-оол Оюнун, ыраажы Болдукпан Оюнун болгаш еске-даа он-он ат-сурагыл, шаанал-макталдыг кижилерин хамаарыштырып болур.

Хоочун салгалдын чаагай херези амгы үеде аныктар телепти-биле уламчылап, чаа нигиетке сайырадыр чаа күш-ажылчы улун кирип турарлар. Ажил-агыйнын кайы-даа адырында онаашкан херезинге ээ-харыс салгалыг, ак сеткилдиг, чонунга бараан болуп, чогаалчыны, тыныгыр езу-биле ажилдап чоруурлар эвээш эвес. Оон чижээнге, сурагыл ыраажы Болдукпан Оюн аттыг Култура бажынын директору Валерий Самбууну кирип болур. Бо култура одаанын ажилы сөөлү үеде шала суларай берген турган. Чаа директор келгеш, оон мурунда турган ат-алдарын катап эгидери-биле организастыг хемчегер алынган. Бирги ээлчегде Култура бажынын септөөн, будуп, чугалаан, котеланын чаартып кылган. Хөмүр-

боттарынын херегелдеринче ажыглаан, ону ам-даа уламчылаар. Улутукчу ажилда-ла-ур болбаза-даа, күлүз-ген херези моон сонгаар негелдеге дүшүртүп күсөдип шыдаар арга-шынктин хей-ге көргүскөн. Ындыг болурга суму чакыргазы анаа деткимчени көргүзүп, мактап турар.

Уран чүүл улутукчуунда директорун калайы Чодураа Самбуу томуйлаткан. Бо талазы-биле тускай эртемниг кижизидер ажилын шуудалды берген. Суурун бот-тыныгыр артистери "Тыва — бистин ергээси" деп республика көрүлдизинге 20 кижизидер. Бо улут уран чүүлүн шуугаанынга Тандыннын төлөөлери бирги черин ээлээн. Ында кочетовчуларын кирип утуп бар, олар талантынын бадтыккан. "Конургай" ансамблин тургузуп эгелээш, ында уран чүүлде хандык шылдыг 17 кижини хаара туткан. Орта кирер күзөлдиглер ам-даа бар. Удаас солун программалыг концерттиг ансамбли ажилдап кижизидер буюрелдир, анаа белеткеди чорудуп турар. Танцы, ыры болгаш еске-даа

га, фортепианога болгаш еске-даа хөгжүм херекселдеринге ойнаар, ырааар. Уруу беш харлыг Айдыс ада-иезин дөзөп салган болгаш ырааар, танчылаар болган. Көрүлдере олар чангыс удаа эвес киришкен. "Хендергенин сымды" деп ыры конкурсуна иелээ киришкен, "Тилелге дээш чүткү" деп шааналга телептиг болганнар. Хову-Аксыйны ыраажылар конкурсуна Чодураа киришкен, мактаган. 2001 чылда Кызыгга эртен "Хамнаар" деп уругларнын ыры көрүлдизинге назы четпес-даа болза, Айдыс киришкен, мактап-шааналды алган. Бо талантыг ег-бүленин кижизидер үкелээ чурттагыч чонга концерттерин көргүзүп турар. Көрүктүлөр оларнын ырааарын, хөгжүмге ойнаарын, танчылаарын магалда көөр.

Талантыны чаа илереп чоруур, моон сонгаар улам мергежил сайыраар Самбууларнын анык ег-бүленин ажилына, уран чүүлге чедикшиктерин күзөлдигер.

Алаш-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Чодураа, Айдыс, Валерий Самбуулар.

Кочетово суурдан материалдары Таан-оол Хертек биле Василий Балчы-оол (нуруктарны тырттырган) белектээш.

МАЛДЫГДА — ТОДУГ-ДОГАА

АДАЗЫНЫН ИЗИН БАСКАН

"Чодураа" коллективиг ажил-агыйнын үндезилекчилеринин бирээзи, Тыва Республиканын алдарлыг малчыны, хей саныг орден-медаль, шаанал-макталдын эдилекчиси, Москвада Улус ажил-агый чедикшиктеринин делгелгезинин киржикчиси, ангы-ангы чылдарда партиянын район, область конференцияларынын делегаты, суму, район, область, республика чергелг депутат чораан Максим Дондукоч Суландын ач-сураа чүтле Эрзин, Тесте эвес, харын республикада билдиргир. Ол ам бистин аравыста чок. Оон хей саныг ажи-төлдү арат чонунга телептиг бараан болуп чоруурлар. Оларнын бирээзинин ажил-амадыралынын дугайында номчукчуларга тапшытыр бойд-дыр мен.

Байыр бичи чакындан-на мал-маган сүргөн, хай дээн ада-иезинин элден халбак-танып, мал аразына-ла өзүп келген. Школа соонда ада-иезинин мал-маганын кадар-жып чорааш, эр апаргаш, куда-доюн дүжүрүп, тускай ег-бүленин кижизидер чуталап берип келген. Фронтучу Ойдунаа алышкыларга тураскааткан маргылдааларын эрттирип турар, орта школачыларнын кижизидилгези иделкейжээн.

Өөреникчилерин күш-дамыр кижизидилгезинге сагыш салышкыларын күштердирген бис. Хостуг хуреш, волейбол, шыдыраа, бокс секциялары мергежилдиг тренинг ачызында багыт эвес түнелдерин чедип алган. Школаның Саян артынга, республикага, кожуунга болган маргылдааларынга киришкен спортчуларын аразында шааналдыг черлерин алганар эвээш эвес. Чазаныр, даш чонар, даараныр болгаш еске-даа бөлүмнөр ажилдап турар. Ылангы даш чонар өөреникчилерин кылган ажилдары республикага бирги чери ээлээн.

Юрий ОЮН. Башкы.

ЧУРУКТА: Ю. О. Оюн.

Тываның база бир талантыг оглу, шүлүкчү Ю. Ш. Кюнегеш "Толбул" деп шүлүүн мынчаар эгелээш.

Чалганырмын хыралбаза,
Төрүттүгүн черим эргип,
Часкы шагын кужу ышкаш,
Төрөдериң алдан кээр мен.

Хүндүлүг чогаалчы 73-түггө бичи-ле четпейн, "чалганырмын хыралбаза", тыва кижизидер дээш, бөрү-даа уштуну каарга, хай көрүмөс чүвө дээш. Улут изилдиг кижизидер дээш чорудум. Эскен-төрөө черинде чодураа "алдын" диктор. Кижизидер чөл төк дүжүп, доруккан, өскөн чери, төрөл чонун кончуг: "Чонун — чоорган, хойум — хойлең", "Чондан өске чоргаарланыр чүвө-даа чок" дээн чалганын сөстөрүн, үлөгөр домакты-даа, чогаалдан одурутну-даа билер бис.

1962 чылда, күскээр, чуржум Валентина Куулар-биле (ам Бадрыгы Валентина) иелээ алтын Херлээ оруу-биле Толбул сынын ашкан мен. Чаламалыг дүткө баргаш, айттарыстан дүжүп, улут Толбул сынын кырында чонун дүжүп, сүзүлтээр улут, хей будуктуг дүткө чалама баглааш, шайыс чашкаш, куду бадтыгыс. Чаламалыг дүткө Толбул ишти адышта дег көстүр. Тожу оглу Юрий Шойдаковичини кара олчан — шөлде үнгөн чангыс дүт-даа, Улут-Кожиг, Орус-Каскан, Орта-Булуң, Устуг-Булуң-даа шаандагы амыдыралдан үениң девин-биле ескерилген. "Совет Тыва" колхозтун малчы-нары Дуруалыгнын ол-бо талазында чалап, күзеп ораар чораан. Хуу амыдырал үениңде Толбул араттары Суклака, Орта-Булуңга, Устуг-Булуңга, Идик-Хончугу, Куу-Хаак, Дага-Байы, Кожиг-Хаакы ынаар төрөл болуп айы-биле кыштар. Чайлаа — Чангыс-Дуруалыгнын ол-бо талазы.

Чогаалда ады кирген Чод-да-Идик, Чыгак-Хаак, Балтын, Данзын, Калбак, Шийик, Маг-гыр, Дарыгын — Толбулун 3 дугаар арбанын хамааты-лары. Ол үеде "3 дугаар арбанын хамаатыны мен" дээр аажок непертөөн, ааста айлашкан турган. Хуу амыдырал чоруур үеде, Толбул иштинге мал азырап, аңнап, сөөлүнде колхозка кирип, херезинин нигиетке салган, бызаңнап, хой, инек малдап чораан бедүн араттар чогаалчынын элээди шаанын сагыш-сеткилинде ол хөвээр артканы ол-дур ийин.

Дуруалыг хем Сарыг-Дытчыг бажындан аккаш, Улут-Адырге кирип чыдар. Дуруалыг үерлей бээр, туралла чинге черлеринден арта халык бээр. Дуруалыгже балык чоктакас, ол элдептиг. Адыр дыка балыктыг (Улут-Хемче кирген аксы).

1960 чылдарда Толбулче баарда, сынын дугаар чокташ, Эжиктиг-Хонаштан дөсөнгөш чедер турган. Ол орук ырак, малгаш-баларлыг,

соонда, хадып, шуугунааш, оон хөртүктөп, дошталып калган. Хой малдын эмигери ыжып, даваннары тастап эгелээш. Чамдык коданнарда мал чөмү төнүп, бергеделип эгелээш деп, сураг дыңналып тур ышкаш. Хүнүң-не далбып тур ышкып, хар-чамны эжи-берип, хоюусту олардып тургаш, онча-менди төрүдүп алдымыс. Ийи айда-ла хоюуст олдап каапкан, хураганнары менди камгалап алгашкан, күш деңгели-даа ажырбас, шы-рак-тыр. Мал чөмүнүн курла-вырын четчир кылдыр белек-кеп алган улус бис. Кыш-даа берге-ле-дир дээш, сула сал-дынып болбас. Холушымчээр-ге, коду тодар, кыры шим-чээр-ге, хырын тодар дээр болгай. Шимченип хөдөл-гени-ле дээр. Кожа аалдар-нын хою ам чаа түлүктөп төрүп эгелээш, чамдык-тарынын ажалалып-даа тур-боор. Хойгу аакан оолдары малчынын бодундан, оон арга-дуржугуздан хамаар-жыр, чачыккан үеи база турар.

Ада-иемин хей саныг ажи-төлүнүн аразында док-таамал оларнын-биле кады мал каларып ескен кижизидер, хоюунаарынын арга-дуржугуздан, таваржып келир бергелерин ажи-тертерин уран чажыттары өөренип-ле келдим. Кандыг-даа үлө-херек, ажил-ишти бүдүрери кижизидер тура-соруундан, сонугураалындан кончуг хамааржыр боор чүвө-дир. Ийи бутту херек башкаш, ийи холду дыңзыг туткаш,

эгин кырында борбак баштын мээ-медерелин эки, шын ажилдадыр-ла ужурулгү чүвө-дир ийин.

Сутгатыг черлерден чыл-дың-на хоомай эвес тараа дүжүдүн ажаап ап, сиген-ширбиил кезип, быжыг чөм-сууну тургузуп ап, кыш бүрү-зүн хур ажал-ла дээш, бүтүл-е арга-хорга, хемчеглерин ап чор бис. "Чодураа" коллек-тивтиг ажил-агыйга 1985 чылдан бээр хой кадарып, малдын баш санын, оон чаш төлүн онча-менди камгалап алырын талазы-биле багай эвес көргүзүлгелер чедип ап, төрөөн совхозууска шыдаар-ла шаавыс-биле ажилдап берип чорааш, ийи-үш чыл бурунгаар хуу амыдыралдыг болуп ажилдап эгелелидиз. Каш чүзүн мал-маганын, хаваң-даганын тулуп, өстүрүп чор бис. Артыкшылдыг про-дукцияны таарыштыр салып-саарып, төрөл чонунуска-даа берип, херек апарганда, байырларда үезинде детки-чилеп-даа чор бис. Эрткен күзүн "Чыргалдан" школазы-нын байырлалына төрөл аймаавыстың мурундан дузалал ажил-агыйныгга дет-кимче кылдыр төрүүр он хойну бердиксиз. Чайгы үеде сүдүгүстү Чодураа, Самагал-дайда эмнелге, уруглар албан черлеринге дүжаап-даа тур-дуус — дээш, Байыр Максим-ович оларда мал-маганынче далажыксай берди.

Байыр Максимович мал бажынын камгалалын докта-ал 95 хуудан кудулаптайн төрүүр чүс хойдан-на тозан-

кожа-хөлбээ чурттаан чонун мал-маганын хур кышты ашы-ы, өст-сигени эки үзүн деп сүзүлгө, "чер ээзинге" чүлүп, бедик, эптиг черни шилип алгаш, чайын өст-сиген, божа-хөйткөп үнүп кээр-ге, ованы дагыыр чораан.

Толбул овазын катап диктирер күзелин Галина Салгы-Бадрыга чокта мекээ жуурашкан, чуталады. Ол чөптү. Оваа чанындан анна-вас, өст-сиген, арга-арыг хыды-вас чанчыл үе-шагдан бээр турган. Ол чонун доландыр турар бойдузунга, ыш, даш, тайга-талды, хову-шел, хем-нер, суларнын "эзеринге" чүлүп-сүзүлгелерин илереткен езу-чанчылы болур.

Шахынмысче эгилп эгелээш үеиште тывылган Эжик-тыг-Хашта оваа бар. Толбул сынын хун үнер чүкө дугаар чорааш, дескингеш, Толбулга кээр орук тывыл-ганда, оваа тывылган. Анаа чораан мен. Чүс-Дытка чет-тим. Чалбардым. Кончуг-даа сүрүлдүг.

Херлээге орус тараачын-нар тараа тарып турган. Баш-тайгы тараанын далган кылдыр тыртар суг дээрбеси безин ажилдап турган. Суклака, адыр кыдыныга, шөлүктөн Сафьянов хей инектиг чурт-тал чораан. Калдайлар инек-терин сагжырга, хлөб бээр. Сөөлүдери, хуускаалчыг бергенде, бай дээш Доруг-Хемче шөлүктөн. Ам ында Шой-Сурун Валентина турлап кылып алган. А Сафьяновтун бажыны бежен чылдарга чедир турган диктор.

Кожиг-Аксыйга Мозгале-вскийлерин өг-бүлени чурт-тал турган: өг-бүленин ээзи — Валентин Мозгалевикий, кадайы — Лидия Александров-на. Валентин Александрович дээр-ге Сибирьке шөлүктөн Мозгалевикий Александрнын оту. Оларнын чоогуна тыва араттар чурттап турган. Хей уругларлыг өг-бүленин ажи-төлү тыва уруглар-биле ойнаар, тывалаар. 1928-29 чыл-дар үезинде кожуун дөвиз-кээрден салдадып чору-дукпан. Орус-Каскандан дый-ап турган. Печка деп чүвени Тойбул улузу ычкан көргөн.

Тойбулга чалап школазы турган — Тун этсир. Тун эдэр-ге, Дуруалыгнын ол-бо тала-зында аалдарнын уруг-дары, сүргүлдери чыгып кээр. Сөөлүдери арээв, пионер организациялары тургус-тунган.

Чайлаг школазынга чүтле Тойбулун эвес, Талым, Эн-Сут, Тоора-Хем, Ийден бээр сүргүлдери өөренип турган. Бирик өөрениринге улут-

бичи-даа дивес арбан дарга-зы Шимиттин өөнгө чыгыр.

Ам Лидия Шимитовна Дүлүнунун сактышкынын кижизидер. Ол 30 ажил чыл Азас школазынга повараан. Улут-бичи улус анаа-ла "Бориза повар" дээр. Кюнегеш чо-гаалчы оон төрөли.

— Кюнегеш кечээ чүвө. Кады черлик-шайлаар бис. Аажок дүргөн чып алгаш, чана халып кээр. Ычан бижики кидин өөренип турган үе. Далажыр дээш, чер-лик-шайыг еске сиген бар, ону холу чып алгаш, кырган-аазынга кончуткан чыдар. Үжүнче далажыры ол, сөөлүнде билген бис. Элик кежи дөжөөн сөөртүп алган хөмгө сүрүп номчуур. Аалдар уруглары ойнаа дээш чедө бээривиске: "Ынай барыңар, кижизидер хөмгө өөренип чүвө-дир" — дээр. Сурагыл шүлүк-чү жүжү, нөмгө эге базымны Толбулундан эгелээш ол. Ажымны эдирип тургаш, бижики өөренип алган мен. Ол кожанкалылар.

Шондар бажы шөлээш чалап, Шейнүлөп чир чалап, Арбын бажы амыр чалап, Ларжипа чир чалап.

Лидия Шимитовна Дүлүнун ам Леонид Чадамба аттыг кудумчуда чурттап ораар, чоктаа 70 харлаан.

Кол арбанынын төвү — чонун чыгыр чери ол. 1930 чылда нам, арбан, дасык даргалары чонун хуралдады. Нам үрүңүр чонуга Танаа, арбан даргазы Шимит, дасык даргазы Ичиней оларнын сактышкынаарындан кижизидер: "1947 чылда Толбул арбанынга чазып школа төнүп турла, одаг ажалдар. Оолдар, уруглар чыгып алгаш ойнаар, чарыш, хуреш эрттирер. Одагта буту арбаннардан улут-бичи чон кижизидер."

Кандыг-даа кижизидер төрөөн булунуп, төрөл чонунт, ачы-буни чедирген ада-келиг, аал-оранынга кирип кээр чонук. Тожу дээр-ге Тыванын эн чараш булунт. Тожу дээр-ге эгээртинмес байлак оран. Тожу дээр-ге Ленин орденин эдилекчиси, энерелдиг эне Серен Баранын, ынак чогаалчы Леонид Чадам-банын, Ленин ордениг Дол-гар утбайын чурту.

А Толбул — Тыванын бирги дээди эртемниг эмчизи Сер-гей Серекеленин, шүлүкчү Юрий Кюнегештин, хоочун журналист Алексей Нугуу-рактын амыдыралдыг делгем оруунче ужул үнгөн ораны-дыр.

Татьяна КУШКАШ.

БИЛИГЛЕР ХҮРЭЭЗИ — БИБЛИОТЕКА

Өвүр кожуунун Ханда-гайты суурда Төп библио-тека бодунун номчукчуларын ном саны-биле четчир хандырып турар. Библио-теканы ажилдакчылары шупту тускай эртемниг. Анык-даа, хоочун-даа ажил-дакчылар бар. Кожуунун М. Доржу аттыг библио-теказында Алдын-кыс Даныл, Светлана Калзан-оол, Свет-лана Саая, Вера Данзын дээш, арга-дуржугуздан библио-текарылар ажилдап турар.

Бо библиотеканын кол-лектив рынок экономика-зынын үезинде чаа езу-биле ажилдап, юбилейлиг кечээ-лерни, ужурагыларын, концерттиг үнүшүкчүлери, дыштанылга кечээлерин үргүлчү эрттирип келдирер. Орта кижизидер-даа турдун.

Маана келген сургак-чылар, аалчылар чай-калды-да кире дүшкөш, мактап эрттерер. Моон номчук-чулар үзүлбес чер. Мында музыка кылдып, словарлар залы, номчулга залы бар. Кандыг-даа чутула херектиг чүлүлдери башкылар, өөреникчилер, уран чүүл ажил-дакчылары, чогаалга сунду-луглар-даа моон тип ап болур. Библиотеканын хоочун ажилдакчылары: Але-тина Сат, Айлан Айдың-оол — олардын номчукчулар чаа келген солун, сеткүлдери, словарларыны бижикип алгаш, бажынынга ажиллап, номчуп боор.

Библиотеканын хоочун ажилдакчысы Алентина Чаш-ооловна Сат — "Хандагай-тын 60 чыл ою". "М. Б. Дор-жу" деп биографтиг ажилдарын автору, "Уран холдар", "Анык ег-бүлө" деп клубтарын улуттукчу.

Каас-чараш дериттинген кожуунун уруглар библио-теказындан бичи чаштар, өөреникчилер база үзүлбес. Мында коңуу анык библио-текарылар ажилдап турар. Олар анык салгалта таарыш-тыр номчулгаларын, чурук делгелдерин, бөлүмнөри эрттирип турарлар. Библиотекарыларда кожуунун сурагыл кижилеринге, шажын номналынга, бойдус хүрээлелинге таарыштыр кылган, чурат каастан көргүзүт стендлер, албом пла-каттар, чурук каасталгалары бар. Библиотека бодунун юбилейлиг марафонун эртирген. Анаа хей саныг номчукчулар ховар номна-ры белекке берген. Чогаал-чылар чурту болгаш, Өвүр чонун — комурунуга сунду-луг улус. Бо бүгү ажилды удурутуп-баштап орап төп библиотека системанын эргелекчиси Александр Кертик-ооловна Монгуштун база оон коллективтин эки ажилынын түнели ол.

Николай ООРЖАК.

С. К. Токаның 100 харлаарына уткуштур

УТУНДУРБАС УЖУРАЖЫШКЫННАР

(Уланчы. Эгези № 85, 86, 87, 89 "Шында").

Уе-шак орайтаан. Тарап чоруур деп турувуста, Моллеров менээ база-ла даалга берип кагды:

— Даарта эртен чунар арыг судан, чоттунар аржылдан даргага аппарып бээр сен. Чоокта кижик. Чеди шакта ажырбас боор — диди. Шынап-ла, даарта эртен бедүрээге арыг сүт, чоттунар аржылды туруп алгаш, школага чедип келдим. Дарга коридорда ыңай-бээр кылаштан тур. Мендештиривис.

— Чунар арыг сүт эккелдим, дарга.

— Оо, мен шагдала. Алды шакта тургаш, гимнастап-гимнастап, дөө өрөөлдө доскаарда сүт-биле чунуп, шалтанып кааптым.

— Шала чуурунга ажырлаар сүт-дүр. Хоржок улус, чамдыкта хирлпг бедүрээлери-биле уза бээр — дидим.

— Ажырбас ийнен. Чунуп каапканда, ам канчаар ийик — дээш, думчукка-даа каас болду.

Оон школа девискээрин кезидивис. Апрель сөөлүрүдүр олурткан ыштарыстың бүрүлери ногаарып кестүп келген болду.

— Ам бо ыяштар мангыс чылдың болбас боор, аа?

— Хей чылдарың болур ужурул. Суггарып, кадарып, карапак пат-ла тур бис. Чыын база ыңчаар бис — деп бүүрүлдүг бырыялыдым.

— Шын-дыр. Ол-ла болгай — дээш, дарга херим аксынче басыпты.

Бүдүр билген-даа чүве дег, ийи ГАЗ-69 бо келдирид. Дарга мээң-биле хол тутчуп байрлашкан, баштайгы машинаң мурнуку олудунга саадапты. Сөөлүг олутта Катков көзүдү. Тус чер даргаларыңа сөс чедирип чораша болор.

Машиналар шимчелти. Бегирээже-ле баарлары ол боор, суурну мурнуу чүгүнче халдып ыңай-ла болчулар. С. Ол чылын школа чанын-га олурткан ыштарың канчаар үнгенин, өскенин билбес мен. 1965 чылдың чайынында

Чырыдышкын яамызы мени школа директорлаары-биле Каа-Хем кожунун төвү, Сарыг-Сепче, чорудупкан чүве. Би-Хем чуртундан ыңчаар ырап чорупкан мен.

Чырыдышкын яамызы. Сайыттың делгем өрөөли. Сайыт ыңчан Болдур-оол Борис Хөлчүкенович турган чүве. Көрүп оорамыга, дарганың улуу, семис, чаагайы-даа кончуг, стол артынга олурда, уруглар тоолунда мажалай-даа кижик сагыжыңга кирер. Чымчак, чылыг карактары-биле көстүк өттүр менче көрбүшкан, чугаалап ор:

— Кыска намдарыңар дымнадым. Дээди үртемниг-дир силер. Эвээш-биче-даа бол, удуртур-баштаар ажылга дуржулганар бар-дыр. Чактыс сес-биле чугаалаарга, белең дуржулганар тургай-дыр силер. Ийи школа саналдар деп ор. Мен: Барыын-Хемчик районунда Аянгаты ортумак школын, Каа-Хемде Сарыг-Сеп ортумак школын. Кайызын шилип алары — силерниң херээнер.

Бо назынымда Би-Хем районундан үнген эвес мен.

Барыын-Хемчик кожунун, сактырымга, ана оранделегей дүвү шыкш болду. Би-Хем биле Каа-Хемниң агаар-бойдузү демей, чоок турар ужурул деп бодап келгеш:

— Каа-Хемде Сарыг-Сепче чоруп керейн, дарга — дээш, сайыттың харызын манап ор мен.

Сайыт ханада кара кнопканы база кааптарга, яамының кадрлар килдизинин эргелекчи Дордуп-оол К. Ч. кирип келди.

— Бо башкыны Сарыг-Септин ийи дугаар ортумак школының директорунга томуйлаар дугайында дужалдап белеткелтирер — деп айтышкын берди.

Та салым-чолум чүве, та сайыттың чик холу чүве, Сарыг-Сеп № 2 ортумак школының баштайгы директору бооп шак ыңчаар ажилдап эгелээн мен.

Сөөлүнде, чеден чылдарың эгезинде, ук школага С. К. Токаның адын тыыскаан чораш.

1965 чылга чедир Сарыг-Сепке тыва школа турбаан чүве-дир. Мээң хүлээп алган школамның баазыңга сес чылдыг школа-интернат турган. Улуг салгалдың кижилери утпаан боор, бүгү чуртка школа-интернаттар Н. С. Хрущевтүн идеязы-биле ажил-тынып турган, а кажан Никита Сергеевич бедик албан-дужаалындан дүжөргө, школа-интернаттарны чер болганда хаап каапкан.

Ыңчан Сарыг-Сепке тыва чурттакчылар эвээш турган. Оон ужуң бүдүн ортумак школага өөредир ажи-тол база эвээш турганы билдигир. Ыңчанга районун эрге-чагырга органның чаа ажил-тынып турар тыва школага бүгү райондан кадарчылар уруг-ларының чыгып, интернатка тургузуп өөредир деп шийтирнэ хүлээп алган. Мынчан кээрде, Сарыг-Сеп № 2 ортумак школыны бүгү район ужуң-дузалыг школага апарган. Чаа школыны организа-тап тургузганы ыңдай-ла белең эвес ажил-херек болбайн аан. Ыңчаарга, бүтү райондан өөреникчилер чыгыры — чаа школының анык коллективинин ажилын улам нарыккаштыр турган. Ыңчалза-даа коллективтин мурнунга салдыгын сорулгаларны чеди-шининин күсүскен бис. Интернатка 240 өөреникчи, чилерин хүлээп алган болгаш сентябрь бирээде чаа өөредилге чылы озал чок эгелээн чүве. Берге-даа бол, а чамдыкта болдунмай-даа турган болза, суурларда көдө советтер таварыштыр ада-иелер-биле харылааларны чоорту тутуп эгелээн бис. Сарыг-Септин ортумак школының баштайгы бажыны шак ыңчаар эгелээн чүве ийикпе.

Мерген. Дерзиг-Аксы. Сарыг-Сеп. Бо аттарны мурнунда "Араттын сөзүндө" номчул, адап турган болумза, ам херек кырында Сарыг-Септин чурттакчызы болганым бо. Номда Сарыг-Сеп деп ат — эренгей, туугай, ниити билгир-дир, а боттук эскерилге азы миникишкын — тодаргай, ылаптыг билгир бо-дур деп чүвени ыңчан эчизинге чедир билген мен. Сарыг-Сепке келген хүнүмде, аалчылар бажынынга тургустунуп алгаш, суур-биле таныжып чорупкан мен. Баштай-ла оң кол кудумчузунун узунун кайгаан мен. Долгандыр турар бойдустан чаражың! Культура бажының чанынга келгеш, ишкээр көөрүмгө, эрик адаанда хем агып чыдыр. Каа-Хем деп билдим. Чедө бээримге, хем боду эвес, а оң севи, алдыры болду. Оон эринде копка оруктап өрү алзы кылаштыптың. Даады шивин үнген алаак иштинге келдим. Чараш деп чүвезин! Кандыг-бир тоолда жуулгазын арга-алаак кижик сагыжыңга кирер. Эскерип турарымга, хем биле сеп аразында даады терек, тал үнген ортулуктар эмгекжок болду. Ам олар чигир ногаан. Күзүн, бүрү оңуп турда, бо ортулуктар алдың сарыг алаар ужурул. Оон ужуң тус черни, а сөөлүнде суурну, Сарыг-Сеп деп адаан эвес ийнен деп даап бодап турдум.

Бир улуг-хүнде Мерген хемге четкен мен. "Бо-ла болгай Мерген" дээр сөстөр бажындан черле үнмөйн алар. Сырткыштың туудул алгаш, Мерген фермазында хеминин аксынга чедир кылаштып мен. Элээн каш кадыргылар тутумза-даа, мээң бодалымда балыктаашкын эвес, а Мергенин "Араттын сөзүндө" канчаар чуруп бижээнин бо ажил чыдар "дирит" Мерген-биле шүүштүрүп тодаралар сорулга дивес силер бе. Агымның кыгырткайдыр ырлары-даа, орунга таварышкан даштары ажа шурап көвүктөйп бадып чыдары-даа, Каа-Хемин күчүлүг чалгыгларыңа өпөйлөдүп алгаш төнчү чок оруун уламчылаары-даа — шүптү дүжүп турар болду. Бо бүтүн ыңчаар чиге эскерип, уран чечен арга-биле ыңчаар тода чуруп бижиринче улуг

та-лант, салым-чаяан херек деп түнелге келдим. Оон бир класстың өөреникчилерин эдиртип алгаш, Дерзиг-Аксыне эскүрсиялап чорашым ам-даа утпаан мен. Дерзиг-Аксы улуг эвес суур чораш. С. К. Токаның "Араттын сөзү" деп тоожу-нун ачызында ол бичи суур бүтү Тывада билдигир алган. Мерген биле Дерзиг хеминиң утбашкылар дег дөмөйин эскердим. Оларның кайызының-даа суу, кара кажы дег, арыг, агым күштүг болгаш шапкын.

Дерзиг-Аксыдан Сарыг-Сепке үнүптерге, оруктуң солагай талазында магалыг чараш арга-алаак турар. Оң иштинче кире бээрге, ында улуг, биче оймактар бо-ла таварыжар. Манаа агаарлап чоруурга, "Араттын сөзүндө" таварышталар бо-ла башка кирип кээр. Ынакшышкан анык оол, уруг — Тыгы биле Вера — бо кырган шивинин дөзүңге олурган чадарас. Ынакшаан олунун дугайында ыламышкан, Вера бо оймакка чечектер чулуп чораша магат чок — сүт-сүт дээр бодалар мени доолдурду, чүректи саргыдып кээр чораш.

Сарыг-Сепке ажилдап турар үем дүргүзүндө, С. К. Тока-биле ийи катап чоок ужуражып чугаашкан мен. 1965 чылдың ноябрь-декабрь айларында районнарнын партия организацияларының конференциялары болуп эртип турган. Олжуралдан ийи чылда бир катап болур чүве. Ыңчан партия конференциязынга чүгө партия организациялары эвес, а харын совет, ажил-агый органны, профсоюз, комсомол организациялары — шүптү белеткенир турган. Ыңчанмай канчаар — партия удуртукчу күш турган-ла болгай. Сарыг-Септин № 2 ортумак школының партия организациязынга 10 хире коммунистер турган бис. Ук организациядан мен районну партия конференциязынын делегатына сонугтук мен.

(Уланчылыг).

Кара-оол МАСЫП-ООЛ.

Кысказы-биле

Фестивалыңа Тыва-турк лицейиң 6 өөреникчизи киришкен келген.

Ол фестивалыңа лицейиң өөреникчилери боттарының эртем-шинчилел ажилдарын Сорбона университетинин эртемденнеринге көргүскөн.

Түнелинде улуг шилчилел ажилы кылыры-биле өөреникчилерин ажилының алды төлөвиленип шилип алган. Оларнын аразында "Буддизм болгаш эртем" база өске-даа эртем ажилдары бар. Ол шыкша тыва өөреникчилер математика болгаш биологияга бирги черни чаалап алган.

Фестивалыңа Тыва-турк лицейиң 6 өөреникчизи киришкен келген.

Ол фестивалыңа лицейиң өөреникчилери боттарының эртем-шинчилел ажилдарын Сорбона университетинин эртемденнеринге көргүскөн.

Түнелинде улуг шилчилел ажилы кылыры-биле өөреникчилерин ажилының алды төлөвиленип шилип алган. Оларнын аразында "Буддизм болгаш эртем" база өске-даа эртем ажилдары бар. Ол шыкша тыва өөреникчилер математика болгаш биологияга бирги черни чаалап алган.

Фестивалыңа Тыва-турк лицейиң 6 өөреникчизи киришкен келген.

Ол фестивалыңа лицейиң өөреникчилери боттарының эртем-шинчилел ажилдарын Сорбона университетинин эртемденнеринге көргүскөн.

Түнелинде улуг шилчилел ажилы кылыры-биле өөреникчилерин ажилының алды төлөвиленип шилип алган. Оларнын аразында "Буддизм болгаш эртем" база өске-даа эртем ажилдары бар. Ол шыкша тыва өөреникчилер математика болгаш биологияга бирги черни чаалап алган.

Фестивалыңа Тыва-турк лицейиң 6 өөреникчизи киришкен келген.

Ол фестивалыңа лицейиң өөреникчилери боттарының эртем-шинчилел ажилдарын Сорбона университетинин эртемденнеринге көргүскөн.

Түнелинде улуг шилчилел ажилы кылыры-биле өөреникчилерин ажилының алды төлөвиленип шилип алган. Оларнын аразында "Буддизм болгаш эртем" база өске-даа эртем ажилдары бар. Ол шыкша тыва өөреникчилер математика болгаш биологияга бирги черни чаалап алган.

Фестивалыңа Тыва-турк лицейиң 6 өөреникчизи киришкен келген.

Ол фестивалыңа лицейиң өөреникчилери боттарының эртем-шинчилел ажилдарын Сорбона университетинин эртемденнеринге көргүскөн.

Түнелинде улуг шилчилел ажилы кылыры-биле өөреникчилерин ажилының алды төлөвиленип шилип алган. Оларнын аразында "Буддизм болгаш эртем" база өске-даа эртем ажилдары бар. Ол шыкша тыва өөреникчилер математика болгаш биологияга бирги черни чаалап алган.

Фестивалыңа Тыва-турк лицейиң 6 өөреникчизи киришкен келген.

Ол фестивалыңа лицейиң өөреникчилери боттарының эртем-шинчилел ажилдарын Сорбона университетинин эртемденнеринге көргүскөн.

Түнелинде улуг шилчилел ажилы кылыры-биле өөреникчилерин ажилының алды төлөвиленип шилип алган. Оларнын аразында "Буддизм болгаш эртем" база өске-даа эртем ажилдары бар. Ол шыкша тыва өөреникчилер математика болгаш биологияга бирги черни чаалап алган.

Фестивалыңа Тыва-турк лицейиң 6 өөреникчизи киришкен келген.

Ол фестивалыңа лицейиң өөреникчилери боттарының эртем-шинчилел ажилдарын Сорбона университетинин эртемденнеринге көргүскөн.

Түнелинде улуг шилчилел ажилы кылыры-биле өөреникчилерин ажилының алды төлөвиленип шилип алган. Оларнын аразында "Буддизм болгаш эртем" база өске-даа эртем ажилдары бар. Ол шыкша тыва өөреникчилер математика болгаш биологияга бирги черни чаалап алган.

Фестивалыңа Тыва-турк лицейиң 6 өөреникчизи киришкен келген.

Ол фестивалыңа лицейиң өөреникчилери боттарының эртем-шинчилел ажилдарын Сорбона университетинин эртемденнеринге көргүскөн.

Түнелинде улуг шилчилел ажилы кылыры-биле өөреникчилерин ажилының алды төлөвиленип шилип алган. Оларнын аразында "Буддизм болгаш эртем" база өске-даа эртем ажилдары бар. Ол шыкша тыва өөреникчилер математика болгаш биологияга бирги черни чаалап алган.

Фестивалыңа Тыва-турк лицейиң 6 өөреникчизи киришкен келген.

Ол фестивалыңа лицейиң өөреникчилери боттарының эртем-шинчилел ажилдарын Сорбона университетинин эртемденнеринге көргүскөн.

Түнелинде улуг шилчилел ажилы кылыры-биле өөреникчилерин ажилының алды төлөвиленип шилип алган. Оларнын аразында "Буддизм болгаш эртем" база өске-даа эртем ажилдары бар. Ол шыкша тыва өөреникчилер математика болгаш биологияга бирги черни чаалап алган.

Фестивалыңа Тыва-турк лицейиң 6 өөреникчизи киришкен келген.

Ол фестивалыңа лицейиң өөреникчилери боттарының эртем-шинчилел ажилдарын Сорбона университетинин эртемденнеринге көргүскөн.

Түнелинде улуг шилчилел ажилы кылыры-биле өөреникчилерин ажилының алды төлөвиленип шилип алган. Оларнын аразында "Буддизм болгаш эртем" база өске-даа эртем ажилдары бар. Ол шыкша тыва өөреникчилер математика болгаш биологияга бирги черни чаалап алган.

Фестивалыңа Тыва-турк лицейиң 6 өөреникчизи киришкен келген.

Ол фестивалыңа лицейиң өөреникчилери боттарының эртем-шинчилел ажилдарын Сорбона университетинин эртемденнеринге көргүскөн.

Түнелинде улуг шилчилел ажилы кылыры-биле өөреникчилерин ажилының алды төлөвиленип шилип алган. Оларнын аразында "Буддизм болгаш эртем" база өске-даа эртем ажилдары бар. Ол шыкша тыва өөреникчилер математика болгаш биологияга бирги черни чаалап алган.

Фестивалыңа Тыва-турк лицейиң 6 өөреникчизи киришкен келген.

Ол фестивалыңа лицейиң өөреникчилери боттарының эртем-шинчилел ажилдарын Сорбона университетинин эртемденнеринге көргүскөн.

Түнелинде улуг шилчилел ажилы кылыры-биле өөреникчилерин ажилының алды төлөвиленип шилип алган. Оларнын аразында "Буддизм болгаш эртем" база өске-даа эртем ажилдары бар. Ол шыкша тыва өөреникчилер математика болгаш биологияга бирги черни чаалап алган.

Фестивалыңа Тыва-турк лицейиң 6 өөреникчизи киришкен келген.

Ол фестивалыңа лицейиң өөреникчилери боттарының эртем-шинчилел ажилдарын Сорбона университетинин эртемденнеринге көргүскөн.

Түнелинде улуг шилчилел ажилы кылыры-биле өөреникчилерин ажилының алды төлөвиленип шилип алган. Оларнын аразында "Буддизм болгаш эртем" база өске-даа эртем ажилдары бар. Ол шыкша тыва өөреникчилер математика болгаш биологияга бирги черни чаалап алган.

Фестивалыңа Тыва-турк лицейиң 6 өөреникчизи киришкен келген.

Ол фестивалыңа лицейиң өөреникчилери боттарының эртем-шинчилел ажилдарын Сорбона университетинин эртемденнеринге көргүскөн.

Түнелинде улуг шилчилел ажилы кылыры-биле өөреникчилерин ажилының алды төлөвиленип шилип алган. Оларнын аразында "Буддизм болгаш эртем" база өске-даа эртем ажилдары бар. Ол шыкша тыва өөреникчилер математика болгаш биологияга бирги черни чаалап алган.

Фестивалыңа Тыва-турк лицейиң 6 өөреникчизи киришкен келген.

Ол фестивалыңа лицейиң өөреникчилери боттарының эртем-шинчилел ажилдарын Сорбона университетинин эртемденнеринге көргүскөн.

Түнелинде улуг шилчилел ажилы кылыры-биле өөреникчилерин ажилының алды төлөвиленип шилип алган. Оларнын аразында "Буддизм болгаш эртем" база өске-даа эртем ажилдары бар. Ол шыкша тыва өөреникчилер математика болгаш биологияга бирги черни чаалап алган.

Фестивалыңа Тыва-турк лицейиң 6 өөреникчизи киришкен келген.

Ол фестивалыңа лицейиң өөреникчилери боттарының эртем-шинчилел ажилдарын Сорбона университетинин эртемденнеринге көргүскөн.

Түнелинде улуг шилчилел ажилы кылыры-биле өөреникчилерин ажилының алды төлөвиленип шилип алган. Оларнын аразында "Буддизм болгаш эртем" база өске-даа эртем ажилдары бар. Ол шыкша тыва өөреникчилер математика болгаш биологияга бирги черни чаалап алган.

Фестивалыңа Тыва-турк лицейиң 6 өөреникчизи киришкен келген.

Ол фестивалыңа лицейиң өөреникчилери боттарының эртем-шинчилел ажилдарын Сорбона университетинин эртемденнеринге көргүскөн.

Түнелинде улуг шилчилел ажилы кылыры-биле өөреникчилерин ажилының алды төлөвиленип шилип алган. Оларнын аразында "Буддизм болгаш эртем" база өске-даа эртем ажилдары бар. Ол шыкша тыва өөреникчилер математика болгаш биологияга бирги черни чаалап алган.

Фестивалыңа Тыва-турк лицейиң 6 өөреникчизи киришкен келген.

Ол фестивалыңа лицейиң өөреникчилери боттарының эртем-шинчилел ажилдарын Сорбона университетинин эртемденнеринге көргүскөн.

Түнелинде улуг шилчилел ажилы кылыры-биле өөреникчилерин ажилының алды төлөвиленип шилип алган. Оларнын аразында "Буддизм болгаш эртем" база өске-даа эртем ажилдары бар. Ол шыкша тыва өөреникчилер математика болгаш биологияга бирги черни чаалап алган.

Фестивалыңа Тыва-турк лицейиң 6 өөреникчизи киришкен келген.

Ол фестивалыңа лицейиң өөреникчилери боттарының эртем-шинчилел ажилдарын Сорбона университетинин эртемденнеринге көргүскөн.

Түнелинде улуг шилчилел ажилы кылыры-биле өөреникчилерин ажилының алды төлөвиленип шилип алган. Оларнын аразында "Буддизм болгаш эртем" база өске-даа эртем ажилдары бар. Ол шыкша тыва өөреникчилер математика болгаш биологияга бирги черни чаалап алган.

Фестивалыңа Тыва-турк лицейиң 6 өөреникчизи киришкен келген.

Ол фестивалыңа лицейиң өөреникчилери боттарының эртем-шинчилел ажилдарын Сорбона университетинин эртемденнеринге көргүскөн.

Түнелинде улуг шилчилел ажилы кылыры-биле өөреникчилерин ажилының алды төлөвиленип шилип алган. Оларнын аразында "Буддизм болгаш эртем" база өске-даа эртем ажилдары бар. Ол шыкша тыва өөреникчилер математика болгаш биологияга бирги черни чаалап алган.

Фестивалыңа Тыва-турк лицейиң 6 өөреникчизи киришкен келген.

Ол фестивалыңа лицейиң өөреникчилери боттарының эртем-шинчилел ажилдарын Сорбона университетинин эртемденнеринге көргүскөн.

Түнелинде улуг шилчилел ажилы кылыры-биле өөреникчилерин ажилының алды төлөвиленип шилип алган. Оларнын аразында "Буддизм болгаш эртем" база өске-даа эртем ажилдары бар. Ол шыкша тыва өөреникчилер математика болгаш биологияга бирги черни чаалап алган.

Фестивалыңа Тыва-турк лицейиң 6 өөреникчизи киришкен келген.

Ол фестивалыңа лицейиң өөреникчилери боттарының эртем-шинчилел ажилдарын Сорбона университетинин эртемденнеринге көргүскөн.

Түнелинде улуг шилчилел ажилы кылыры-биле өөреникчилерин ажилының алды төлөвиленип шилип алган. Оларнын аразында "Буддизм болгаш эртем" база өске-даа эртем ажилдары бар. Ол шыкша тыва өөреникчилер математика болгаш биологияга бирги черни чаалап алган.

Фестивалыңа Тыва-турк лицейиң 6 өөреникчизи киришкен келген.

Ол фестивалыңа лицейиң өөреникчилери боттарының эртем-шинчилел ажилдарын Сорбона университетинин эртемденнеринге көргүскөн.

Түнелинде улуг шилчилел ажилы кылыры-биле өөреникчилерин ажилының алды төлөвиленип шилип алган. Оларнын аразында "Буддизм болгаш эртем" база өске-даа эртем ажилдары бар. Ол шыкша тыва өөреникчилер математика болгаш биологияга бирги черни чаалап алган.

Фестивалыңа Тыва-турк лицейиң 6 өөреникчизи киришкен келген.

Ол фестивалыңа лицейиң өөреникчилери боттарының эртем-шинчилел ажилдарын Сорбона университетинин эртемденнеринге көргүскөн.

Түнелинде улуг шилчилел ажилы кылыры-биле өөреникчилерин ажилының алды төлөвиленип шилип алган. Оларнын аразында "Буддизм болгаш эртем" база өске-даа эртем ажилдары бар. Ол шык